

Neo-liberalna institucija kulture i kritika kulturalizacije

Dušan Grlja / Jelena Vesić, Prelom kolektiv

U ovom tekstu ćemo pokušati da obuhvatimo neke od problema post-jugoslovenskog stanja institucionalne kritike s tačke gledišta teorije i prakse Prelom kolektiva. Naša argumentacija će biti usmerena na materijalističko shvatanje današnje institucije kulture i odnosiće se na materijalne prakse proizvodnje kulture, kao i na mogućnosti materijalističke kritike u postojećoj neo-liberalnoj konstelaciji.

Aktivnosti Prelom kolektiva obuhvataju uređivanje i izdavanje *Preloma* – časopisa za sliku i politiku – a takođe i organizovanje izložbi, konferencija, diskusija, kao i učestvovanje u drugim projektima i događajima iz umetnosti i kulture [1]. Prema terminologiji koja se danas često upotrebljava, sve to nas čini “kulturnim radnicima”, “proizvođačima kulture” ili čak takozvanim *content providers* za ekspanzivne “kulturne industrije” u regionu koji se danas naziva Zapadni Balkan [2], ali takođe i u kontekstu EU. Iako se suprotstavljamo i borimo protiv ovakve vrste pozicioniranja, kao i čitave konstelacije koja ga stvara, upravo ovo predstavlja početnu tačku našeg objektivnog, tj. materijalističkog razumevanja toga šta je institucija kulture danas. Izvesno je da danas postoji određena institucija kulture [3] koja je strateški prisutna i operativna u savremenim post-jugoslovenskim uslovima. Ona predstavlja kompleksno polje takozvanih “kulturnih praksi” i načina na koji su one inkorporirane u političke mehanizme savremenog perifernog kapitalizma. Smatramo da se pitanje kako neo-liberalni kapitalizam utiče na – tj. transformiše, stimuliše ili blokira, usmerava ili izvitoperuje – kulturne prakse ne može postaviti ukoliko se ne uzme u obzir naša sopstvena neposredna uloga unutar ove “sfere kulture”, bez obzira koliko su otvoreno sâmi “akteri” kritični u pogledu njene strukture i funkcionisanja.

Termin *kultura* je postao bezgranično proširen tokom proteklih 30 godina, obuhvatajući danas sve oblike “simboličkog delanja”. Ova hipertrofija proizilazi iz ukidanja opozicija visoka/niska, elitistička/popularna, oficijelna/marginalna ili mejnstrim/alternativna kultura, što predstavlja dihotomije koje su bile funkcionalne za održavanje političkih aranžmana nakon Drugog svetskog rata. Ono što je danas poznato kao proces “demokratizacije kulture” samo se površno gledano tiče participacije svih ljudi u aktivnostima prethodno isključivo rezervisanim za elite. “Demokratizacija kulture”, pak, tvrdi da teži promovisanju i realizaciji željenih vrednosti – jednakosti, dostupnosti, participacije i ljudskih prava [4]. U stvari, inkorporiranje “trećeg sektora” – nevladinih i neprofitnih organizacija – u mehanizme raspodele smanjenih ingerencija države blagostanja jeste trend koji je na snazi već duže vreme. Taj neprofitni sektor nevladinih organizacija i udruženja sa dobrotvornim statusom trenutno predstavlja unosno tržište za takozvane “stvaraocce kulture”. “Treći sektor” bi trebalo da odigra ulogu katalizatora u procesu zamenjivanja “drugog sektora” koji je u povlačenju (tj. države) i podsticanju rasta još uvek nedovoljno razvijenog “prvog sektora” (tržišta). Reč je o procesu koji ima svoju sepcifičnu ekonomsku – i samim tim političku – logiku.

Tokom poslednjih decenija takođe smo svedoci neo-liberalnih napora da se “kultura” podredi ekonomskim mehanizmima slobodnog tržišta u smislu kulturalizacije ekonomije ili, obratno, ekonomizacije kulture. Principi slobodno-tržišne konkurencije i preduzimaštva uvedeni su u nekada privilegovano polje umetničke ili intelektualne proizvodnje. To ne znači samo jednostavno uvođenje tržišnih odnosa u “sferu kulture”, već pre ukazuje na uspostavljanje praksi preduzimaštva na individualnom nivou – na nivou subjekta. Sektor kulture karakteriše visoki procenat *freelancer*-a i vrlo mali broj kompanija ili, pak, slobodnih udruženja, kolektiva i radnih grupa. Novi tip (samo-) zaposlenog, pojavljuje se u obliku “preduzimačkog pojedinca” ili “preduzimačkog kulturnog radnika” koji se više ne uklapa u tipične šeme stalnog zaposlenja, karakteristične za prethodno razdoblje. Ono što se zapravo događa jeste da obrazovani ili samo-obrazovani pojedinci iz oblasti umetnosti, teorije i kulture, uglavnom poseduju privilegovan pristup takozvanom “kulturnom kapitalu” –

skupu simbola, slika, pojmova, ideja, predstava, istorijskih događaja i ličnosti, umetničkih radova, itd. [5] Kulturni radnik danas mora biti istovremeno i kulturni preduzetnik: pojedinac koji “kreativno” – odnosno profitabilno – koristi “kulturni kapital” kojim raspolaže. Drugim rečima, kulturni proizvođač bi trebalo da figurira kao “fanki biznismen” u savremenom “karaoke kapitalizmu” [6], transformišući sirovine “kulture” u jedva nešto više od prolazne zabave.

Ovakva logika savremene upotrebe “kulture” uočljiva je u neo-liberalnoj strategiji *kulturalizacije* političkih odnosa – kako je to formulisao Boris Buden [7]. Ona u manjoj meri ukazuje na gotovo potpuni slom “političke sfere” u njenom modernom smislu, a više na njenu značajnu transformaciju. Artikulacija političkih borbi i društvenih antagonizama izmeštena je iz “klasičnog” domena državnih aparata kao što su političke partije, parlamentarni sistem i procedure pravne države ka rasutom polju konkurentskih “kulturnih opcija”. Međutim, kulturalizacija prevazilazi jednostavno transformisanje političkih problema u probleme kulture. Kulturalizacija je takođe “škola kulture”: obrazovanje, kultivisanje i uzgajanje subjekata dominantne kulture. “Kultura” je samim tim samo jedan momenat ideološke edukacije ili, još bolje, kreiranja (nemačka reč *Bildung* obuhvata oba značenja) “narodnih masa” – precizno govoreći, *subjekata* (u oba značenja te reči: podanika i autonomnih delatnika) kapitalističkog poretka. Kultura tolerancije, kultura komunikacije, ekološka kultura, digitalna kultura, itd. sve one predstavljaju neo-liberalne oblike nove društvene pismenosti – onoga što Altiser naziva *savoir-faire* (“znati-kako-činiti”) [8].

Ovaj pojam “kulture” kao izvesnog *savoir-faire* je ono na čemu počiva naša premisa o “prirodi” institucija – materijalistička teza o onome šta institucija *jeste*. Jedna institucija je u manjoj meri nekakva zgrada naseljena administracijom i podržana hijerarhijom pozicija sa strukturom donošenja odluka odozgo nadole, već pre jedno institucionalizovano – strukturisano odnosima vlasti i društveno sankcionisano – ponašanje ili ophođenje. Upravo se u svakodnevnoj materijalnoj praksi susreću ideološki konstrukti sa sopstvenim poljem operativnog funkcionisanja. Na primer: država nije samo isprepletana mreža represivnih i ideoloških aparata, već predstavlja jednu materijalnu stvarnost koja se uvek iznova stvara kroz rituale i ponašanje pojedinca u okviru njihovih svakodnevnih praksi. Upravo takva vrsta materijalne prakse, kao onoga što uspostavlja savremenu neo-liberalnu instituciju kulture, predstavlja ono što Prelom kolektiv pokušava da kritikuje, da mu se suprotstavi i da ga promeni.

“Kultura” u savremenim post-jugoslovenskim uslovima svakako deli gore pomenute opšte crte neo-liberalnog kapitalizma, ali takođe poseduje i neke specifičnosti koje su formativne za kontekst u kome delujemo. U post-konfliktnom regionu “Zapadnog Balkana”, umetnost i kultura bi trebalo da odigraju ulogu izmiritelja suprotstavljenih strana, sa jasnim zadatkom omogućavanja mirne koegzistencije razlika (religioznih, etničkih, kulturnih itd). One nas kulturalizuju kako bismo odbacili naše “ne-građanske” ili, jednostavno “necivilizovane” načine rešavanja konflikata prihvatanjem “ne-nasilnih”, simboličkih mehanizama koje nam “polje kulture” navodno pruža. Ukratko, “kultura” je ta koja treba da osigura da se tolerancija Drugo(g) poštuje, dok neposredni problemi siromaštva i nezaposlenosti, razaranje svih mreža društvene sigurnosti, besramna mafijaška privatizacija i rasipanje prirodnih resursa, kao i kontrola tajkuna nad politikom, ostaju sakriveni iza ovog vela folkloru ili multikulturalizma. Samim tim, kulturalizacija igra značajnu ulogu u sadašnjem neo-liberalnom kapitalističkom poretku – funkciju pacifikacije i neutralizacije savremenih društvenih antagonizama.

Upravo je ovakva kulturalizacija – bez obzira da li je folkloristička ili “demokratska” – glavna meta *Preloma*. U tom smislu, *Prelom* se može odrediti kao nastojanje da se *de-kulturalizuju* pominjani politički problemi, tj. da se izvuku ih iz njihovog kulturalizovanog oblika. Drugim rečima, trudimo se da ih re-politizujemo, iako ne u uobičajenom smislu poststrukturalističkih relacionalnih teorija ili levičarskih “radikalno-demokratskih” diskursa kao što su laklauovski post-marksizam ili sveprisutni “multitudizam”. Ono čemu kolektivno težimo jeste izvesna re-politizacija u smislu jedne određene i definitivne *partijnosti* u teoriji i u praksi koja ima za cilj efektivnu materijalističku kritiku. Takva kritika posvećena je razotkrivanju i pokazivanju kako politika “uvek-već” funkcioniše unutar kulture, umetnosti i teorije, kao i otkrivanju kako ovo prisustvo politike može

biti usmereno na način koji se suprotstavlja njenoj upotrebi od strane kapitalističkog sistema. Ona predstavlja sukob koji ima za cilj raskrinkavanje, obelodanjanje i, takođe, aktivno suprotstavljanje i borbu protiv dominantnog anti-komunističkog konsenzusa, koji objedinjuje naizgled veoma različite pozicije kao što su etno-nacionalizam i neo-liberalizam, religijsku isključivost i pokret za ljudska prava, re-tradicionalizaciju i pro-evropsku demokratsku kulturu, identitarnu politiku izgradnje nacionalnih država i multi- ili trans-kulturalizam.

Iako na prvi pogled *Prelom* izgleda kao uobičajeni nezavisni *art-and-theory* časopis, koji je pritom dobro i stilizovano dizajniran, ilustrovan savremenom umetnošću iz “regiona” i začinjen nekom vrstom levičarskog diskursa, čak i njegovo brzo prelistavanje otkriva reči i slike koje donose nešto što je zaista potpuno “drugo”. Tokom proteklih sedam godina, *Prelom* se uspostavio kao mesto kritike političkih konstelacija unutar teorija društva i kulture i političke filozofije, savremene vizuelne umetnosti, kao i teorije filma na post-jugoslovenskom kulturnom prostoru. Iako *Prelom* ima svoje sedište u Beogradu, časopis predstavlja jugoslovensku publikaciju sa saradnicima iz Ljubljane, Zagreba, Novog Sada, Sarajeva, Prištine, Skoplja, predstavljajući tako kolektivno, svejugoslovensko pregnuće koje problematizuje, teoretizuje i bori se protiv različitih, heterogenih i pradoxalnih oblika savremenog perifernog neo-liberalizma. Reči i slike kao što su Jugoslavija, partizani, socijalizam, komunizam... prizivaju nešto što se – sa specifičnim razlogom – danas smatra skandaloznim, nešto što je zaista tabuizirano, ili što se, u najboljem slučaju, shvata kao puka provokacija. Međutim, upravo artikulacija tih reči i slika – to jest, *tendencija* koju one zastupaju – uvodi jednu aktivnu praksu ponovnog promišljanja i re-invenicije revolucionarne politike – nečega što je upravo zaprečeno današnjom neo-liberalnom “racionalnošću” u kojoj ovo figuriše još samo kao relikv definitivno prošlih buntovničkih, naivnih i nazadnih vremena.

S druge strane, ovaj diskurs u obliku manifesta svakako nije sve što obuhvata delatnost *Preloma*. On može vrlo dobro da funkcioniše na papiru – ili u teoriji – ali šta sa njegovim stvarnim efektima unutar datog konteksta? Ili, pre, šta sačinjava stvarnu materijalnu praksu *Preloma*? *Prelom* deluje unutar jednog specifičnog konteksta proizvodnje umetnosti i kulture sa svim protivrečnostima, ambivalentnostima i nedoslednostima koji je prate. Taj kontekst obuhvata međunarodne fondacije, kao i lokalna ministarstva i institucije kulture koje obezbeđuju finansijsku podršku za nezavisne umetničke i aktivističke organizacije, grupe i kolektive, smatrane za nezamenljive lokalne “činioce” za izgradnju “savremene kulture” u ovom regionu. Isti kontekst, takođe, podrazumeva hvatanje u koštac sa okvirima delovanja i ključnim terminima međunarodnih fondacija uz obavezno referiranje na “trans-regionalnu saradnju”, dok na lokalnom zahteva nešto složenije žongliranje sa “nacionalnim programima za kulturu”. Upravo je ovakva institucija kulture to što ima opipljive efekte na materijalnu praksu proizvodnje kulture, i to ne samo u konkretno programskom smislu, već takođe i u pogledu organizacionih struktura i unutrašnje materijalne prakse samih “delatnika u kulturi”.

Da bismo ovo rasvetlili ukratko ćemo elaborirati slučaj samog časopisa *Prelom*. *Prelom* je osnovan 2001. godine kao časopis Škole za istoriju i teoriju umetnosti, beogradskog Centra za savremenu umetnost^[9]. Škola funkcionisala je kao periferni projekat Centra, što je uređivačkom odboru omogućilo relativnu autonomiju delovanja. Poput mnogih sličnih projekata, Škola je u velikoj meri bila podređena umetničkim programima. Njeno delovanje može se porediti sa uobičajenim oblicima diskurzivnih događaja koji prate glavne umetničke programe sa zadatkom otvaranja prostora za refleksiju i kritiku, koji u ovom kontekstu postaju mesta gde se kritika “kultiviše”, institucionalizuje i, najzad, biva neutralizovana ili aprijatisana. Na leto 2004. godine, Centar je rasformiran, čime je *Prelom* ostao bez dotadašnje institucionalne potpore. Uređivački odbor se tako našao pred dilemom kako da se nastavi sa daljim radom i ušao je u dug period diskusija. Analiza situacije pokazala je da je takav tip publikacije obično usko povezan sa umetničkim ili akademskim institucijama ili, pak, sa privremenim umetničkim projektima (izložbama i drugim manifestacijama i događajima), što potencijalno pruža stabilnu osnovu za proizvodnju. Jedna od alternativa bila je neka vrsta “strategije spearacije” koja bi mogla da ima formu onoga što se danas naziva “alternativnom ekonomijom” – kroz model kolektivne pretplate članova i čitalaca, ili pak kroz transformaciju časopisa u fanzinsku, letačku ili jednu od internet formi. Veći deo

uredništva se na kraju složio da bi nas to u velikoj meri lišilo mogućnosti intervenisanja unutar već postojećih kulturnih ili umetničkih projekata [10]. Stoga smo, na određen način, bili primorani da osnujemo nevladinu organizaciju – Prelom kolektiv – kao nužno sredstvo za realizovanje daljeg objavljivanja časopisa i drugih aktivnosti redakcije. U stvari, odlučili smo da se upustimo u takvu konstelaciju, te svesno suočimo sa opasnostima onoga što je tokom naših rasprava nazivano “NGO logikom” [11].

Budući da *Prelom* time postaje formalno-pravno postaje udruženje građana – što je praktično ekvivalent privatnoj firmi – bili smo prinuđeni da poštujemo sva pravila vođenja poslovanja – što u najmanju ruku znači plaćanje knjigovodstvenih usluga, neophodnih za regulisanje poreskih obaveza i drugih fiskalnih zahteva – kao i da, barem formalno, uspostavimo zakonski predviđenu hijerarhiju. Sve ovo je, naravno, upadljivo nespojivo sa principima kolektivnog rada i nehijerarhijske strukture koje je *Prelom* sprovodio od samog početka. Ovo je takođe značilo upuštanje u “fandrejzing biznis”, koji sa svoje strane zahteva ogromnu količinu administrativnog rada i onoga što se danas naziva “umrežavanjem”. Takva “NGO ekonomija” – slično takozvanoj “novoj ekonomiji znanja” “kreativnih industrija” poput medija, mode i umetnosti – u značajnoj meri počiva na *internship* sistemu američkog tipa kako bi se obavili nužni, ali isto tako i rutinski *gofér* poslovi koji održavaju čitavu strukturu. Ovo, u stvari, predstavlja stari buržoaski sistem probnog rada ili – preciznije – jedan razvijeni i osvaremenjeni sistem kapitalističke eksploatacije.

Fondacije i institucije kulture fokusiraju se na finansiranje programâ ili razmena – nečega što se ostvaruje u opipljivoj formi neposrednih proizvoda, kao što su umetnički predmeti, izložbe, simpozijumi ili publikacije – ali retko, ili nikada, ne pokrivaju organizacione troškove. Asocijacije, kolektivi ili radne grupe su ovim prisiljene na hiperprodukciju – tj. na što je moguće više sponzorisanih projekata – ne bi li uopšte opstale. Ova hiperprodukcija sa svoje strane dodatno povećava administrativne zadatke, ostavljajući sve manje prostora za promišljenu konceptualizaciju programâ, kao i za njihovu kritičku refleksiju. Na taj način, ono što je započelo kao kritički rad zamenjeno je nekom vrstom “administrativne estetike” – da se poslužimo terminom Benjamina Buhloha – koja predstavlja preovlađujući oblik neo-liberalne institucionalizacije kritike.

Kako je onda moguće zauzeti kritičku poziciju unutar ovakvog konteksta? Ili, pre svega, kako je moguće razviti emancipatorne strategije na polju proizvodnje umetnosti i kulture? Istini za volju, nema jednostavnog odgovora. Savremena institucija kulture je područje sporova, određena vrsta bojišta, a – da prafraziramo Fukoa – s obzirom da ne postoji vlast bez otpora, svaka pozicija predstavlja ishod borbe. Ono što možemo da uradimo, i što se trudimo da radimo, jeste to da neprekidno artikulišemo ove tačke otpora posredstvom – uvek “prekarnog” i “neodlučivog” – intervenisanja unutar postojeće konstelacije [12]. Međutim, kritika kao diskurzivna forma intervencije u “sféri javnosti” može biti samo polazna tačka. Da bi kritika – jedna istinski materijalistička kritika – bila efikasna, tj. da bi proizvodila efekte u materijalnoj relaciji društvene razmene, ona mora biti praktična, tj. da interveniše unutar postojećih društvenih praksi i teži da ih promeni. Ta vrsta kritike uključuje i jednu samokritiku gde svako reflektuje sopstvenu ulogu kao i efekte i posledice svojih aktivnosti.

Stoga je naša pozicija – strogo govoreći – jedna “nepostojeća nemogućnost” [13]. Evocirajući današnji “nepostojeći” marksizam i komunizam, mi prizivamo mogućnost jedne određene “nemogućnosti” – radikalne alternative preovlađujućim materijalnim praksama društvene razmene. U najmanju ruku, to je “prirodna” pozicija svakog ko se suprotstavlja sveprisutnom neo-liberalnom anti-komunističkom konsenzusu, kako pro-evropskih “demokratskih” snaga, tako i jednako obavezno pro-evropskim nacionalnih snaga ex-jugoslovenskih vlada. *Prelom* – u svom bukvalnom značenju – jeste nastojanje da se raskine sa datom situacijom. *Prelom* je sinonim – prevratna reč – za ono što danas izgleda prilično nemoguće – za *revoluciju*.

[1] Više informacija na www.prelomkolektiv.org. Sva prethodna izdanja časopisa *Prelom* se mogu besplatno download-ovati u PDF formatima.

[2] Ovaj novi geo-politički prostor obuhvata novonastale jugoslovenske države isključujući Sloveniju, kao članicu EU i uključujući Albaniju, predstavljajući tako države koje teže statusu članica EU, ali kojima je i dalje potrebna “kultivacija” kako bi ostvarile puno članstva.

[3] U različitim istraživanjima posvećenim problemima institucionalne kritike, iznova diskutovanim na brojnim konferencijama i panelima, kao i časopisima poput *Artforum-a* and *Texte zur Kunst-a*, institucionalno polje umetnosti i kulture je često bilo redukovano na mrežu eksperata u kulturi i specijalizovanih institucija za izlaganje, tumačenje i reklamiranje umetnosti. Stoga je termin “institucija umetnosti” ili “institucija kulture” često bio vezivan za jedno zatvoreno disciplinarno polje umetnosti. Naša upotreba ovog termina suprostavljena je dihotomiji *autonoma institucija kulture vs. ostatak društva* kao njena zamišljena spoljašnjost. Ona pre ukazuje na funkcionisanje “kulture” u procesu institucionalizovanja neo-liberalnog “demokratskog” društva u post-jugoslovenskom političkom prostoru.

[4] U deklaraciji UN-ove Svetske komisije za kulturu i razvoj jasno se kaže: “Suštinsko kulturno pravo svakog čoveka jeste da u potpunosti učestvuje u kulturnom životu.”

[5] Sa tačke gledišta “kulturnog kapitala”, vredno je istraživati recentna interesovanja za arhive i teme slobodnog pristupa koje se za njih vezuju, kao i one povezane sa problemima autorskih prava.

[6] Termini kao što su “fanki biznis” i “karaoke kapitalizam” pojavljuju se u prvih 10 knjiga za mlade post-japije zaposlene u advertajzingu ili tzv. “kreativnim industrijama”. Smatramo da metafora karaoka živo objašnjava savremeni modus kulturne produkcije u centru kapitalizma.

[7] Boris Buden, “The Pit of Babel or The Society that Mistook Culture for Politics” and “Translation is Impossible. Let’s Do It!” na www.eipcp.net; kao i Boris Buden, *Kaptolski kolodvor*, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2002. i *Vavilonska jama: O (ne)prevodivosti kulture*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007.

[8] Odnos između umetničkih disciplina i njihovog predmeta (književnosti, umetnosti, istorije, logike, filozofije, etike, religije) ima za svoju *dominantnu* funkciju ne toliko saznanje ovih predmeta, već pre definisanje i usađivanje pravila, normi i praksi osmišljenih da uspostave “kulturne” odnose između “pismenih” i tih predmeta. Iznad svega: znati kako se odnositi prema ovim predmetima kako bi ih “ispravno” konzumirali. Znati kako “čitati” – to jest, “uživati”, “uvažavati” – neko klasično ostvarenje, znati kako primenjivati “lekcije istorije”, znati kako primenjivati ispravni metod da bi se mislilo “dobro” (logika), znati kako naći ispravne ideje (filozofija) da bi smo znali gde stojimo u odnosu na velika pitanja ljudske egzistencije, nauke, etike, religije, itd. Kroz svoje pojedinačne odnose, humanističke nauke tako nameću određeno *znanje*: ne nekakvo naučno znanje (...) već – uz specifičnu erudiciju potrebnu poznavaocima – jedan *savoir-faire* ili, preciznije, jedno *znati-kako-činiti* da bi cenili-sudili, uživali-konzumirali-koristili taj predmet koji je u stvari “kultura”: jedno znanje uključeno u znanje šta uraditi kako bi... (...) U stvari, umetnosti ovde postaju pedagoško mesto *par excellence*, ili, drugim rečima, mesto kulturnog treniranja: učiti kako pravilno razmišljati, pravilno rasuđivati, pravilno uživati i pravilno se ponašati prema svim predmetima kulture povezanim sa ljudskom egzistencijom. Njihov cilj je dobro odgojeni gospodin, čovek od kulture. (Louis Althusser, *Philosophie et philosophie spontanée des savants*)

[9] Škola za istoriju i teoriju umetnosti bila je jedan privremen, polu-formalizovan edukativni projekt, koji je trajao od 1999. do 2002. godine. Rad škole bio je strukturiran kroz predavanja, studije slučaja, radionice,

diskusije i panele. Kao jedan od projekata beogradskog Centra za savremenu umetnost – bivšeg Soros Centra za savremenu umetnost – Škola je bila usmerena na teorije vizuelnih umetnosti kao multidisciplinarnog područja u kome su se teorije umetnosti ukrštale sa društvenim i političkim teorijama, psihoanalizom, teorijom kulture, filma, arhitekture, itd. Program Škole se sastojao od četiri glavna kursa: *Čitanje slike*, *Politika izlaganja*, *Pop-kultura kao ideologija* i *Slika u čvoru Simboličkog, Realnog i Imaginarnog*.

[10] Ove alternativne strategije – “separacije” i “intervencije” – mogu se videti kao jedan oblik problematike “izvan” ili “unutar” institucija, prisutne u većini diskusija o institucionalnoj kritici. Ova analogija se, međutim, ne može u potpunosti primeniti u našem slučaju, jer smatramo da ne postoji nijedno mesto koje izuzeto od institucija – u smislu svakodnevnih materijalnih praksi – i da je čitavo to polje uvek-već “zauzeto”. Ukratko, s obzirom da ne postoji nikakva “čista” spoljašnjost materijalnog postojanja ideologije ili odnosa moći, svaka opoziciona pozicija mora biti osvojena ili izvojevana.

[11] “NGO scena” se pojavila na post-jugoslovenskom prostoru tokom 1990-ih godina i sačinjavala je opozicioni pokret preovlađujućim nacionalističkim vladama ex-jugoslovenskih republika. Te “inicijative civilnog društva” bile su široko sponzorisanе od strane različitih međunarodnih fondacija za aktivnosti kao što su: anti-ratne kampanje, programi edukacije za demokratiju, kampanje za ljudska prava, itd. Naročito u Srbiji, s obzirom da su ekonomske sankcije bile na snazi, transfer novca se odvijao lično bez ikakve transparentnosti njegove raspodele i trošenja. Postoje slučajevi osoba koje su se obogatile ovakvim “NGO biznisom”. Zlatno doba NGO-ova se završilo padom Miloševića i uvođenjem “demokratskog društva”.

[12] Pod intervencijom podrazumevamo proizvodnju jednog određenog efekta koji omogućuje da se postojeće pozicije i podele uvide. Da se poslužimo metaforom, intervencija bi bila svetleća raketa ispaljena nad bojištem osvetljavajući robove u mraku dominantne ideologije. Stoga, ona je *proizvodnja* – u smislu činjenja da se nešto pojavi što nije bilo vidljivo pre intervencije. Ona omogućava da se uspostave drugačije podele, podele koje ne slede hegemoni binarizam “organizovanih razlika”. Te nove linije podele imaju za cilj da promene same osnove na kome su one stare bile zasnovane.

[13] Upor. Louis Althusser, “Is It Simple to be a Marxist in Philosophy?” u *Essays in Self-Criticism*, NLB, 1976., kao i *Machiavelli and Us*, Verso, 1999, a naročito o teorijskom dispozitivu, itd.